

Το φεμινιστικό 1989:

Η Διοτίμα και η παράδοση χρονιά της ίδρυσής της

Αγγέλικα Ψαρρά

Ξεκινώντας τα λίγα που έχω να σας πω, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τις οργανώτριες, και κυρίως τη Μαρία Λιάπη, για την πρόσκλησή τους να συμμετάσχω στη σημερινή γιορτή· πρόσκληση τιμητική, κατά κάποιον τρόπο και απρόσμενη, καθώς στα τριάντα χρόνια της ζωής της δεν συνεργάστηκα ποτέ με τη Διοτίμα. Στο πέρασμα, ωστόσο, αυτών των δεκαετιών, συναντηθήκαμε σε αρκετές περιστάσεις με τις φεμινίστριες που την έστησαν. Συναντηθήκαμε, δηλαδή συνομιλήσαμε, και συνομιλώντας, άλλοτε συμφωνήσαμε, συχνά, πάντως, και ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, διαφωνήσαμε.

Μιλάμε, επομένως, για μια διαδρομή τριάντα χρόνων· στο διάβα τους, οι φεμινίστριες περάσαμε όχι από τριάντα, αλλά από σαράντα κύματα. Έχοντας συμμετάσχει σε φεμινιστικά εγχειρήματα που αποδείχθηκαν λίγο πολύ βραχύβια, σκέφτομαι πως η ανθεκτικότητα της Διοτίμας στο χρόνο πρέπει να οφείλει πολλά στην αφοσίωση, το πείσμα ή/και την ξεροκεφαλιά κάποιων γυναικών που επέμειναν σε μian αρχική φεμινιστική πολιτική επιλογή, δοκίμασαν, υποθέτω, τα όρια και τους καταναγκασμούς της και άντεξαν. Μετ' εμποδίων, όπως μας λένε. Όμως άντεξαν, ώστε σήμερα, τρεις δεκαετίες μετά, υποδεικνύοντας αθέλητα και την αναλυτική ανεπάρκεια της έννοιας *φεμινιστική γενιά*, να επιχειρούν να γεφυρώσουν την παλιά εκείνη απόφαση με συγκαιρινές μας φεμινιστικές θεωρητικές αναζητήσεις και σύγχρονες πρακτικές ακτιβισμού πρώτης γραμμής. Χρειάζεται να αναφερθώ στη συμβολή της Διοτίμας στην πραγμάτευση καίριων όσο και επίκαιρων ζητημάτων όπως η έμφυλη βία, οι γυναικοκτονίες, το προσφυγικό;

Ούτως ή άλλως, από τη Μαρία μου ζητήθηκε να πω μερικές κουβέντες για τα παλιά. Σκέφτηκα, λοιπόν, πως θα είχε ενδιαφέρον να σταθώ με δυο λόγια στην ιδρυτική στιγμή της Διοτίμας, να επιχειρήσω να αναρωτηθώ για τη συγκυρία της γέννησής της. Και, συγκεκριμένα, να αναρωτηθώ για τη χρονικότητα μιας μετάβασης. Έχοντας πάντα κατά νου ότι, θέλοντας και μη, μας παραμονεύουν λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένα τραύματα, δικαιωτικοί μύθοι, αλλά και στρατιές προμητόρων, έτοιμων να μας παραδώσουν τη σκυτάλη.

Η Διοτίμα δημιουργείται το φθινόπωρο του 1989. Στις τρέχουσες αφηγήσεις για τον μεταπολιτευτικό φεμινισμό, η χρονιά αυτή δεν υπάρχει. Ή, μάλλον, υπάρχει προκειμένου απλώς να σημάνει ένα τέλος και να ευαγγελιστεί το νέο χάραμα: ο κύκλος των

μεταπολιτευτικών φεμινιστικών αναζητήσεων κλείνει, οι φεμινίστριες, όπως τουλάχιστον τις ξέραμε, αποστρατεύονται, ενώ επιβιώνουν οι θεσμικές εκδοχές φεμινισμού και ο κρατικός φεμινισμός απαλλάσσεται από τη διαρκή παρενόχληση των αυτόνομων ομάδων. Πρόκειται για τη γνώριμη ανάγνωση που αναθέτει στο τέλος του φεμινισμού την κυοφορία της ενηλικίωσής του. Εξάλλου, στην παλαιότερη δράση των αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων της μεταπολίτευσης στρέφονται και οι σημερινές ομάδες φύλου, όσες τουλάχιστον αυτοπροσδιορίζονται φεμινιστικές, προκειμένου να κατασκευάσουν τη δική τους φεμινιστική γενεαλογία. (Δεν αποφεύγω τον πειρασμό να σημειώσω ότι κάπως έτσι ανακαλύπταμε κάποτε τον μεσοπολεμικό φεμινισμό ή επιχειρούσαμε την αποκατάσταση της Καλλιρρόης Παρρέν, γεγονός που, απ' ό,τι αντιλαμβάνομαι, προκαλεί ανατριχίλα σε ομάδες που κινούνται στο χώρο του αντιφασισμού και της αυτονομίας).

Σε κάθε περίπτωση, έχω την αίσθηση πως οι προσεγγίσεις της εποχής εκείνης με όρους νίκης και ήττας (ήττας, προφανώς, των αυτόνομων φεμινιστικών συλλογικοτήτων, νίκης των θεσμικών/κρατικών εκδοχών φεμινισμού), χωρίς να είναι αυθαίρετες, είναι απλώς ανεπαρκείς. Και, πιστέψτε με, όχι επειδή αυτόματα θα βρισκόμουν στην πλευρά των ηττημένων, αφήστε που, εκτός των άλλων, δεν συμμερίζομαι και την πεποίθηση ότι οι ηττημένοι --εν προκειμένω οι ηττημένες-- διαθέτουν κάποιο ηθικό πλεονέκτημα. Υποθέτω πως η κυρίαρχη περιοδολόγηση της ιστορίας των φεμινιστικών κινημάτων με εργαλείο τη μεταφορά των κυμάτων συνεχίζει κατά κάποιον τρόπο να μας υποβάλλει τους τρόπους κατανόησης του παρελθόντος: όταν σβήνει ένα κύμα, περιμένουμε με υπομονή το επόμενο. Αλλά και πιο πρόσφατες διορθωτικές παρεμβάσεις δεν βλέπω να μας πηγαίνουν μακριά. Αναφέρομαι στα αμφίβολα αποτελέσματα ερμηνευτικών προτάσεων που επιχειρούν να αναθεωρήσουν κριτικά τη «δυτική» χρονολογία των κυμάτων αντιπαραθέτοντάς της άλλοτε μια πλανητική θάλασσα, μια θάλασσα πλατιά, που, δεν μπορεί, σε κάποια γωνιά της όλο και θα φυσάνε κάποια φεμινιστικά μποφόρ κι άλλοτε, πάλι, παραναγνώσεις της διαθεματικότητας που δείχνουν μια τάση να ονοματίζουν φεμινιστική κάθε γυναικεία δραστηριότητα.

Μην ανησυχείτε, δεν θα λύσω απόψε τον γόρδιο δεσμό. Σημειώνω απλώς, πως, παρά τη συνεχιζόμενη διεπιστημονική συζήτηση για την έννοια της μετάβασης (τόσες εργασίες διαθέτουμε πια για τη μεταπολίτευση), στην περίπτωση του φεμινισμού οι μεταβατικές περίοδοι δεν έχουν θεωρηθεί άξιες επεξεργασίας. (Η μεταπολεμική περίοδος συνιστά ένα ακόμη μεγάλο κενό. Μήπως γιατί θα κλόνιζε κάποιες από τις βεβαιότητές μας για την ηρωική εποχή που προηγήθηκε;). Μια στιγμή μετάβασης είναι και το 1989, η χρονιά ίδρυσης της Διοτίμας. Και θα είχε νόημα, πιστεύω, να την προσθέσουμε στο φεμινιστικό

καλαντάρι, αφήνοντάς την κατά κάποιον τρόπο να μας μιλήσει για τα πολλά και παράδοξα που συνέβησαν τότε και συνεχίζουν να μας στοιχειώνουν σήμερα.

Γιατί εκεί, προς το τέλος της δεκαετίας του '80, την ώρα που αναγγέλλεται ποικιλοτρόπως και κατ' εξακολούθηση ο θάνατός του, ο φεμινισμός αναγορεύεται για μοναδική κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο φορά σε κεντρικό πολιτικό ζήτημα. Δύσκολο να φανταστούμε σήμερα την αιφνίδια πύκνωση, αλλά και την ένταση, των σχετικών λόγων, λόγων συχνά αντιφεμινιστικών, αν και κάποτε φιλογυνικών. Όσο δύσκολα θα υποψιαζόμασταν και την εφευρετικότητα εκείνων που αναλάμβαναν να προτείνουν έναν ακόμα ορισμό του. Είναι η εποχή που η αποκήρυξη του φεμινισμού («Δεν είμαι φεμινίστρια, αλλά...») συνιστούσε όρο για την είσοδο των γυναικών στο αντρικό άβατο της πολιτικής, ο καιρός που η αναδυόμενη τότε κουλτούρα του λαϊφστάιλ αναλάμβανε με επιτυχία να μεταμορφώσει τον φεμινισμό από μίσανδρη ή/και λεσβιακή ακρότητα σε παρωχημένη, ξοφλημένη για την ακρίβεια, άρνηση της θηλυκότητας. Στο κλίμα αυτό, οι σεξιστικές συμπεριφορές βαθμιαία απενοχοποιούνταν και οι φεμινιστικές ενστάσεις άρχιζαν να ταυτίζονται με τις λογοκριτικές εμμονές της πολιτικής ορθότητας.

Την ίδια ώρα, ωστόσο, και σε μian αναπάντεχη επίδειξη νεκροφάνειας, ο φεμινισμός προκαλεί για πρώτη --και ελπίζω όχι τελευταία-- φορά σοβαρή αναταραχή στο εσωτερικό των κομμάτων -- των κομμάτων, κυρίως, της αριστεράς, και δη της ανανεωτικής, αλλά όχι μόνον. Αν, με την απόσταση του χρόνου, το 1989 μας φέρνει πια στο νου τη μεγάλη εικόνα, την κατάρρευση του υπαρκτού, λεγόμενου, σοσιαλισμού και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, στην Ελλάδα τον καιρό εκείνο ζούσαμε την, προσωρινή όπως θα φαινόταν στη συνέχεια, κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ και τη συνεργασία ΝΔ και Συνασπισμού στο πλαίσιο της κυβέρνησης Τζαννετάκη. Είχαν προηγηθεί και θα ακολουθούσαν διασπάσεις των αριστερών κομμάτων, πρωτόγνωρες ανακατατάξεις, καταναγκαστικές συμπλεύσεις. Στις διαδικασίες αυτές, οι γυναικείες εσωκομματικές διεκδικήσεις με κύριο όχημα τις ποσοτώσεις δοκιμάζουν σκληρά τις αντοχές των κομματικών μηχανισμών. Ούτως ή άλλως, μιλάμε για μια εποχή κατά την οποία παρατηρείται μια σαφής μετατόπιση της κομματικής «γυναικείας πολιτικής» από τις εξωκομματικές γυναικείες οργανώσεις στα γυναικεία τμήματα των κομμάτων. (Η ΕΓΕ έχει ήδη συνθλιβεί κάτω από το βάρος του προεδρικού διαζυγίου). Ακολουθεί το σοκ της κυβέρνησης Ζολώτα, της Οικουμενικής, εκείνο το φθινόπωρο, όταν γίνεται σαφές ότι η μοιρασιά παραήταν ζόρικη ώστε να περισσέψει έστω και μία υπουργική καρέκλα για γυναίκα. Οι αντιδράσεις που θα ξεσήκωνε στη Συντονιστική Επιτροπή για τις Ποσοτώσεις η πρόταση να καταψηφιστούν οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης από τις βουλευτίτριες όλων των κομμάτων θα υποδείκνυε πόσο εύθραυστη παρέμενε, παρά

τα φαινόμενα, η ισορροπία ανάμεσα στην κομματική δέσμευση και τη στράτευση στην υπόθεση του φύλου.

Στο περιβάλλον αυτό, διεξάγεται η συζήτηση για την κρίση του φεμινισμού, στην οποία συμμετείχαν κατά κύριο λόγο γυναίκες από αυτόνομες ομάδες, καθώς και φεμινίστριες και στελέχη των κομμάτων της ανανεωτικής αριστεράς. Έχοντας υποκαταστήσει την έννοια του «τέλους» με την έννοια της «κρίσης» και εμμένοντας πεισματικά σ' αυτήν. Μιλώντας για την κρίση του, βρισκόμασταν εκείνο τον καιρό μπροστά στην ανάγκη να ορίσουμε τον φεμινισμό, τον δικό μας φεμινισμό, και να διερευνήσουμε κατά πόσον και πώς αυτός ο δικός μας φεμινισμός θα μπορούσε να συμπορευτεί με τον φεμινισμό/τους φεμινισμούς των άλλων. Πιστεύω ότι, τριάντα χρόνια μετά, οι φεμινιστικοί αυτοί λόγοι για την κρίση στη θέση της μαύρης τρύπας του τέλους του φεμινισμού θα μας διευκόλυναν, μεταξύ άλλων, να δώσουμε ιστορικό βάθος και σε σημερινά ερωτήματα που συχνά αντλούνται από τη διεθνή εμπειρία και όχι (και) από εγχώριες αναζητήσεις. Απολύτως σχηματικά: στο πλαίσιο της διερεύνησης των ενδεχόμενων συζεύξεων του φεμινισμού με την πολιτική, βρισκόμασταν τότε μπροστά στην αποδοχή των διαφορετικών προσώπων του φεμινισμού (ακόμη και στο εσωτερικό της ομάδας μας), στις πρώτες επεξεργασίες της έννοιας του φύλου (τι μπορούσε να σημαίνει άραγε η στρατηγική επιλογή της κατάργησής του;), στο δίλημμα γυναικείες ή φεμινιστικές σπουδές, στις ανεπάρκειες της έννοιας «οικειοποίηση» προκειμένου να αντιληφθούμε την επέλαση των θεσμικών εκδοχών φεμινισμού.

Η ίδρυση της Διοτίμας συνιστά την απάντηση των ιδρυτριών της στα διλήμματα της εποχής. Για επιλογή βασισμένη στη «συλλογική εμπειρία του φεμινισμού ως έμπνευση και κινητήρια δύναμη, ως ζωτική αναγκαιότητα, ως παράθυρο στον κόσμο και ταυτόχρονα ως αδιέξοδο», μιλούσε σε ένα κατά τι μεταγενέστερο κείμενό της η Βίκυ Κωτσοβέλου και διάλεξα τα δικά της λόγια σαν αφορμή να τη θυμηθούμε. Υπήρξαν, προφανώς, και απαντήσεις που αμφισβήτησαν τότε πολιτικά την έννοια του αδιεξόδου, θεωρώντας την προάγγελο της θεσμικής ενσωμάτωσης. «Νοσταλγική αδράνεια» τιτλοφορούσε, για παράδειγμα, η Μαριάννα Κονδύλη σχετικό κείμενό της στη *Δίνη*, αντιτείνοντας στο *αδιέξοδο* την πολιτική επεξεργασία των δύο θεμελιωδών εννοιών που συγκρότησαν το μεταπολιτευτικό κίνημα για την απελευθέρωση, τη *συλλογικότητα* και την *αυτονομία*. (Εννοείται πως μια ιστορία των συναισθημάτων θα έκανε πάρτι με τα ντοκουμέντα αυτής της διαμάχης.)

Ας την ξαναδούμε κάποια στιγμή αυτή την εποχή, γιατί εγώ πρέπει τώρα να τελειώνω. Αν, λοιπόν, επέλεξα να σταθώ στη χρονιά που ιδρύθηκε η Διοτίμα, είναι γιατί πιστεύω πως πρόκειται για μια στιγμή πυκνής φεμινιστικής παραγωγής που δεν μπορεί να λείπει από το

φεμινιστικό αρχείο. Γιατί όσο διαφορετικά κι αν είναι τα σημερινά διακυβεύματα, όσο κι αν προκύπτουν σε μιαν άλλη εγχώρια και διεθνή συγκυρία κι όσο κι αν σχετίζονται με μιαν άλλη κρίση, μια κρίση που αυτή τη φορά δεν γονάτισε μόνο τις φεμινίστριες, η σχέση του φεμινισμού (των φεμινισμών), με την πολιτική, το κεντρικό ερώτημα του τέλους της δεκαετίας του '80, παραμένει ένα πεδίο ανοιχτό, γεμάτο εντάσεις.

Ας πάρουμε, πρόχειρα, τη διαμάχη για τις ποσοτώσεις, το ζήτημα που την εποχή στην οποία αναφέρθηκα οργάνωσε σε μεγάλο βαθμό τους λόγους περί γυναικών -- στο εσωτερικό των φεμινιστικών κινημάτων και των αριστερών κομμάτων, αλλά όχι μόνο. Η διαμάχη για τις ποσοτώσεις είναι, ασφαλώς, ξεπερασμένη. Και, εξίσου προφανές, το μέτρο βοήθησε να αυξηθεί το ποσοστό των γυναικών στα οχυρά της λήψης των αποφάσεων. Μόνο που, αν και αόρατες, οι έμφυλες πολιτικές ιεραρχίες παραμένουν ανθηρές, για να μην πω --και παρεξηγηθώ-- ακλόνητες. Δεν υπάρχει πιο εύγλωττο παράδειγμα από την πρόσφατη δημόσια συζήτηση που ονομάστηκε προεδρολογία: έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς η πιθανότητα να προταθεί πρόεδρος γένους θηλυκού αποπολιτικοποιούσε αυτομάτως την κουβέντα, τη μετατόπιζε στο πεδίο του συμβολισμού, της ευπρόσδεκτης καινοτομίας, της έξυπνης κίνησης που θα αφόπλιζε τους αντιπάλους, και δη τους «προοδευτικούς». Ή, πάλι, πώς η υποψηφιότητα γυναίκας προέδρου αποκλειόταν ρητά κάθε που τα πράγματα σκούραιναν στο Αιγαίο. Ή, πώς, όταν στον κατάλογο προστέθηκαν δύο συγκεκριμένες πολιτικοί, τα ονόματά τους αναφέρονταν πάντα μαζί, χώρια από τα ονόματα των αντρών υποψηφίων, ενώ η λέξη καλλιστεία έβρισκε ξαφνικά τον τρόπο να συσχετιστεί με την εκλογή προέδρου. Ή, πώς, στο τέλος, διαρροές από εκκλησιαστικούς παράγοντες μας καθησύχαζαν ότι η Εκκλησία δεν θα είχε αντίρρηση για το φύλο της προέδρου, αλλά να, πώς θα μπορέσει μια γυναίκα να συνοδεύσει έναν ξένο ηγέτη στο Άγιον Όρος;

Γελιότητες, ούτως ή άλλως. Αλλά και αρχαιότητες, επιβιώσεις, ή, μήπως, όχι; Γιατί μια σύγχρονη μετάλλαξη των παλιών συντηρητικών αγκυλώσεων που ήρθε για να μείνει υποδεικνύουν τα σημάδια των καιρών, αποτυπώσεις κι αυτά, μεταξύ άλλων πολλών, στους πολιτικούς λόγους νοηματοδοτήσεων του φύλου εδραιωμένων στη βιολογική διαφορά και τους έμφυλους αποκλεισμούς της: η καταψήφιση της αναθεώρησης του άρθρου 5 του Συντάγματος για την απαγόρευση των διακρίσεων, η συστηματική υπονόμηση του θεσμικού πλαισίου των εκτρώσεων, οι νέοι όροι συζήτησης του δημογραφικού, η μετονομασία της Γραμματείας Ισότητας σε Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας.

Η Διοτίμα δίνει τις δικές της θαρραλέες απαντήσεις και στη σημερινή, δύσκολη ομολογουμένως, συγκυρία. Και είναι μεγάλη χαρά να βρισκόμαστε σήμερα εδώ για να γιορτάσουμε τα τριάντα της χρόνια.

Με όλη μου την καρδιά, να τα εκατοστήσει.